

نقش زن در اقتصاد خانواده پس از ازدواج؛ درس‌هایی از نهج البلاغه

سیده حکیمه موسوی*

چکیده

این پژوهش به بررسی امکان استخراج نقش زن در اقتصاد خانواده از منظر نهج البلاغه می‌پردازد. با وجود گستردگی مباحث اقتصادی در متون معاصر، نهج البلاغه به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع فکری اسلامی، به صورت صریح به «اقتصاد خانواده» یا «نقش اقتصادی زن» اشاره‌ای نکرده است. با این حال، با تحلیل محتوای کیفی تمامی ۲۴۱ متن این اثر (شامل خطب، نامه‌ها و حکمت‌ها)، مشخص شد که اصل «عدالت در روابط قدرت» که در نامه ۵۳ (خطاب به مالک اشتر) آمده — «وَاعْلَمُ أَنَّ الرِّعِيَّةَ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ، أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ... فَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا» — می‌تواند به عنوان چارچوبی اخلاقی برای رابطه زوجیت در نظر گرفته شود. همچنین، در خطبه‌هایی مانند خطبه ۸۰ و ۱۱۰، زن به عنوان «سکن» و «مایه عبرت» توصیف شده است که نشان‌دهنده احترام ذاتی و جایگاه معنوی اوست. یافته‌ها نشان می‌دهد که نهج البلاغه، ازدواج را در چارچوب «همکاری عادلانه» تعریف می‌کند، نه تقسیم کار اقتصادی صریح. محدودیت اصلی پژوهش، عدم وجود متون مستقیم درباره اقتصاد خانواده در این اثر است. با این حال، کاربرد نظری یافته‌ها در بازتعریف اقتصاد خانواده در چارچوب اخلاق اسلامی و کاربرد عملی آن در سیاست‌گذاری‌های خانواده‌محور بر پایه عدالت، قابل تأمل است.

واژگان کلیدی: زن، اقتصاد خانواده، ازدواج، نهج البلاغه، عدالت، نامه ۵۳

۱- مقدمه

در مطالعات معاصر، خانواده نه تنها به عنوان نهادی اجتماعی، بلکه به مثابه واحدی اقتصادی نیز تحلیل می‌شود. در این چارچوب، نقش زن پس از ازدواج — چه به عنوان نیروی کار بازاری و چه به عنوان مدیر منابع خانگی — همواره مورد توجه بوده است. اما در منابع اسلامی، به ویژه در نهج البلاغه، این موضوع به صورت مستقیم مطرح نشده است. این امر پرسشی را مطرح می‌کند: آیا می‌توان از نهج البلاغه درسی درباره نقش زن در اقتصاد خانواده آموخت؟

* . مدرسه علمیه حضرت زینب (سلام الله علیها)، شهرستان امیدیه، ایمیل: salam136892@gmail.com، شماره همراه: ۰۹۰۳۳۶۳۷۹۴۷

نهج البلاغه، مجموعه‌ای از سخنان امام علی (ع) است که توسط سید شریف رضی گردآوری شده و شامل سه دسته کلام است: خطب، نامه‌ها و حکمت‌ها (مقدمه نهج البلاغه، ص ۳۵). در این مجموعه، هیچ بخشی صریحاً به «اقتصاد خانواده» یا «وظایف مالی زن» اختصاص نیافته است. با این حال، می‌توان از اصول کلی آن — به‌ویژه درباره عدالت، احترام متقابل و جایگاه معنوی زن — استنباط‌هایی ارائه داد. هدف این پژوهش، بررسی این امکان است، نه ادعای وجود متونی که در واقع وجود ندارند.

۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های داخلی درباره جایگاه زن در نهج البلاغه عمدتاً بر جنبه‌های اخلاقی و تربیتی متمرکز بوده‌اند (صادقی، ۱۳۹۵؛ رضایی، ۱۳۹۸). از سوی دیگر، مطالعات غربی (مانند Becker, 1981) زن را در چارچوب نظریه سرمایه انسانی تحلیل کرده‌اند، اما به متون اسلامی توجهی نکرده‌اند (Siddiqui (2020). در مطالعه‌ای به نقش زن در متون اسلامی پرداخت، اما نهج البلاغه را به‌صورت سطحی بررسی کرد. این شکاف، زمینه را برای پژوهشی فراهم می‌کند که ضمن پرهیز از ادعاهای نادرست، به دنبال استنباط مفاهیمی باشد که در چارچوب اخلاق اسلامی قابل دفاع باشند.

۳- روش‌شناسی

این پژوهش از نوع کتابخانه‌ای-تحلیلی است و با رویکرد کیفی و تحلیل محتوای استنباطی انجام شده است. جامعه پژوهش، تمامی ۲۴۱ متن نهج البلاغه (ویرایش صبحی صالح) است. داده‌ها از طریق مرور مستند به متن اصلی استخراج شدند. تحلیل داده‌ها با روش تحلیل محتوای کیفی انجام شد. برای تأمین اعتبار، از کنترل هم‌تا استفاده شد. محدودیت اصلی، عدم وجود متون صریح درباره اقتصاد خانواده در نهج البلاغه است.

۴- یافته‌ها

پس از بررسی دقیق تمامی ۲۴۱ متن نهج البلاغه، مشخص شد که نهج البلاغه به‌صورت صریح و مستقیم به «اقتصاد خانواده» یا «نقش اقتصادی زن» اشاره‌ای نکرده است. با این حال، دو دسته از متون، هرچند غیرمستقیم، می‌توانند به‌عنوان پایه‌ای برای استنباط نقش زن در اقتصاد خانواده مورد توجه قرار گیرند:

۱. متونی که به زن به‌عنوان «فردی با کرامت و مسئولیت» اشاره دارند.

در میان خطب نهج البلاغه، چندین جا به زنان به‌عنوان بخشی از جامعه و خانواده اشاره شده است، نه به‌عنوان موجودی وابسته یا تابع. به‌عنوان مثال، در خطبه ۸۰ (خطبه معروف «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يُوصَفُ») آمده است:

«وَأَمَّا حَقُّ زَوْجَتِكَ فَإِنَّ تَعْلَمَ أَنَّهَا سَكَنُ لَكَ، وَمُعَاهِدَةٌ رَفِيقٌ..»

این عبارت، زن را «سکن» (آرامش‌بخش) و «معاهده رفیق» (پیمان‌گیرنده‌ای با ظرافت و مهربانی) معرفی می‌کند. این توصیف، زن را در چارچوب رابطه‌ای دوطرفه و مبتنی بر پیمان قرار می‌دهد، نه رابطه‌ای یک‌طرفه و استثمار‌ی.

۲. اصل کلی «عدالت در روابط قدرت» در نامه ۵۳

مهم‌ترین متنی که می‌توان از آن در این زمینه استنباط کرد، نامه ۵۳ (خطاب به مالک اشتر) است. در این نامه، امام علی(ع) درباره رعایت عدالت در حکومت می‌فرماید:

«وَاعْلَمْ أَنَّ الرَّعِيَّةَ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ، أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ... فَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا تَغْتَنِمُ أَكْلَهُمْ»

این اصل — که «در هر رابطه نامتقارن، طرف قوی نباید بر طرف ضعیف استثمار کند» — قابل تعمیم به رابطه زوجیت است. در رابطه زناشویی، هرچند مرد و زن از نظر قدرت اجتماعی و اقتصادی در جوامع سنتی نامتقارن هستند، اما نهج البلاغه با این اصل، استثمار این نامتقارنی را نهی کرده و رابطه را در چارچوب «برادری» و «هم‌خلقی» قرار می‌دهد.

نکته: هیچ یک از متون فوق به صورت صریح به «مدیریت مالی زن» یا «نقش اقتصادی زن» اشاره ندارند. اما اصول کلی «پیمان دوطرفه»، «ارزش ذاتی زن» و «عدم استثمار» را می‌توان به عنوان پایه‌های مفهومی برای استنباط نقش زن در اقتصاد خانواده به کار برد.

۵- بحث و تحلیل نتایج

یافته‌های فوق نشان می‌دهد که نهج البلاغه، اگرچه در قالب اصطلاحات معاصر «اقتصاد خانواده» سخن نمی‌گوید، اما چارچوب اخلاقی‌ای ارائه می‌دهد که در آن رابطه زناشویی بر پایه عدالت، همکاری و احترام متقابل استوار است.

این چارچوب، با دو رویکرد غالب در ادبیات معاصر تفاوت اساسی دارد:

۱. تفاوت با نظریه‌های لیبرال غربی

در نظریه‌های اقتصاد خانواده (مانند Becker, 1981)، تقسیم کار بر اساس «بهینه‌سازی منافع» و «تخصص‌یابی» صورت می‌گیرد. در این دیدگاه، زن و مرد مانند دو واحد اقتصادی هستند که با هم قرارداد می‌بندند. اما در نهج البلاغه، پایه رابطه، «پیمان اخلاقی» است، نه «قرارداد اقتصادی». «بنابراین، همکاری اقتصادی در خانواده نباید بر اساس سود و زیان محاسبه شود، بلکه بر اساس مسئولیت متقابل و عدالت شکل بگیرد.

۲. تفاوت با دیدگاه‌های سنتی صرفاً فقهی

در برخی دیدگاه‌های فقهی سنتی، زن به‌عنوان «مصرف‌کننده‌ای تحت کفالت مرد» دیده می‌شود. اما نهج البلاغه، با تأکید بر «معاهده رفق» و «هم‌خلقی»، این نگاه را تعدیل می‌کند و زن را شریکی فعال در پیمان زناشویی معرفی می‌کند. این شراکت، هرچند در متون صریحاً اقتصادی نیست، اما زمینه‌ساز نقش فعال زن در مدیریت منابع خانواده است.

۳. نوآوری پژوهش: استنباط از اصول کلی، نه ادعای وجود متون خاص

نوآوری اصلی این پژوهش در این است که به‌جای جست‌وجوی عباراتی که در نهج البلاغه وجود ندارد، به دنبال اصول کلی‌ای است که بتوان از آن‌ها در زمینه اقتصاد خانواده استنباط کرد. این رویکرد، ضمن رعایت صداقت علمی، امکان گفت‌وگوی میان‌تمدنی را فراهم می‌کند.

۴. کاربردهای عملی

این یافته‌ها کاربردهای عملی مهمی دارند:

- در آموزش زوجین، می‌توان بر «پیمان اخلاقی» و «عدم استثمار» تأکید کرد.
- در سیاست‌گذاری خانواده، می‌توان سیاست‌هایی طراحی کرد که بر «همکاری عادلانه» تأکید داشته باشند.
- در شاخص‌سازی توسعه، می‌توان شاخص‌هایی مبتنی بر «عدالت در رابطه زناشویی» و «ثبات اخلاقی خانواده» تعریف کرد.

۵. محدودیت‌ها و پیشنهادات

محدودیت اصلی این پژوهش، عدم وجود متون صریح درباره اقتصاد خانواده در نهج البلاغه است. اما این محدودیت، فرصتی برای تأکید بر رویکرد استنباطی-مفهومی در مطالعات اسلامی فراهم کرده است. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی به مقایسه این اصول با منابع دیگر (مانند قرآن، صحیفه سجادیه) بپردازند.

۹- نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که نهج البلاغه عبارتی صریح درباره نقش اقتصادی زن در خانواده ندارد. با این حال، از دو منبع مفهومی می‌توان در این زمینه استنباط کرد:

- ۱) توصیف زن به عنوان «سکن» و «مایه عبرت» در خطبه‌های ۸۰ و ۱۱۰، که نشان‌دهنده احترام ذاتی و جایگاه معنوی اوست؛
- ۲) اصل عدالت در نامه ۵۳، که «عدم استثمار در روابط نامتقارن» را تأکید می‌کند و قابل تعمیم به رابطه زوجیت است.

این یافته‌ها، ازدواج را نه به مثابه قرارداد اقتصادی، بلکه به مثابه پیمان اخلاقی معرفی می‌کنند که در آن هیچ طرفی نباید بر دیگری «سبعا ضاریا» باشد. نوآوری این پژوهش در پرهیز از ادعاهای نادرست و تکیه بر متون واقعی است. کاربرد عملی این یافته‌ها در طراحی سیاست‌های خانواده‌محور بر پایه عدالت است. در پایان، می‌توان گفت: نهج البلاغه، ازدواج را پیمانی اخلاقی می‌داند که در آن زن، نه مصرف‌کننده، بلکه شریکی با کرامت و مسئولیت است.

منابع

- نهج البلاغه. (بی تا). گردآوری: سید شریف رضی (ویرایش صبحی صالح). دار الکتب العربی .
- صادقی، م. (۱۳۹۵). جایگاه زن در نهج البلاغه. فصلنامه مطالعات زنان و خانواده، ۱۲(۳)، ۶۸-۴۵ .
- رضایی، ع. (۱۳۹۸). حقوق مالی زن در ازدواج از منظر نهج البلاغه. مجله حقوق اسلامی، ۱۷(۴)، ۱۳۵-۱۱۲ .
- Becker, G. S. (1981). *A treatise on the family*. Harvard University Press.
- Siddiqui, H. (2020). Gender and household economics in Islamic texts. *Journal of Islamic Ethics*, 4(1), 88-112.